वैवस्वतनचिकेतसोः संवादः

ब्रह्मचारिभिः जितेनरमेनप्रह्लादैः प्रणीतम्
प्रशिक्षणकेन्द्रस्य ब्रह्मचारिगणः २०२३-२५

स्थापकाय च धर्मस्य सर्वधर्मस्वरूपिणे।
अवतारवरिष्ठाय रामकृष्णाय ते नमः॥

सूत्रधारः

पूजनीयान् आचार्यान् प्रणम्य, अद्य वयं काठकोपनिषदि वर्णितं जन्ममृत्युविषयकं अतिगम्भीरं यमराजनचिकेतसोः संवादं नाटकरूपेण प्रस्तुमः। कस्मिंश्चित् काले वाजश्रवसः इति नाम्ना कश्चिद् ब्राह्मणः आसीत्। वाजस्य दानेन यशः यस्य स वाजश्रवाः, तस्य पुत्रो वाजश्रवसः। स वाजश्रवसः विश्वजिन्नामकं यज्ञं कृतवान्, यत्र सर्वं धनं दातव्यम् आसीत्। तस्य वाजश्रवसस्य नचिकेताः नाम कश्चन कुमारः पुत्रः आसीत्। दक्षिणार्थं निष्फलाः गाः ददतं पितरं दृष्ट्वा तस्य कुमारस्य हृदये श्रद्धा आविष्टा। स विचारं कर्तुम् आरब्धवान्।

नचिकेता अमन्यत

ये एतादृशीः गाः ऋत्विग्भ्यो ददति, अनन्दान् नाम असुखान् नाम लोकान् ते गच्छन्ति।

इत्थं चिन्तयित्वा नचिकेता उवाच

हे तात! कस्मै ऋत्विग्विशेषाय दक्षिणार्थं मां दास्यसि, कस्मै मां दास्यसि, कस्मै मां दास्यसि?

पिता उक्तवान्

(स्वगतम्) न अयं कुमारस्वभावः, (उच्चैः) मृत्यवे त्वां ददामि।

नचिकेता अमन्यत

बहूनां शिष्याणां मध्ये अहं प्रथमः वा मध्यमः वा भवामि किन्तु कदाचिद् अपि अहं न अधमः। मया प्रदत्तेन यमस्य किं प्रयोजनं पिता साधयिष्यति? अवश्यं क्रोधवशाद् एव इदं पिता उक्तवान्।

पिता उवाच

(शोकाविष्टः सन्) "किं मया उक्तम्? किं मया उक्तम्?"

नचिकेता उवाच

(स्वगतम्) पितुः वचः मिथ्या मा भवतु।

(प्रकाशम्) हे पितः, केन प्रकारेण पूर्वस्मिन् काले पितृपितामहादयः वृत्ताः इति त्वम् अनुपश्य। यथा वर्तमानकाले साधवः वर्तन्ते इत्येतदपि त्वं प्रतिपश्य। तेषां मृषाकरणं वृत्तं कदापि नास्ति। मृषा कृत्वा कश्चिदपि अजरः अमरः न भवति। सस्यमिव मनुष्यः जायमानः म्रियमाणश्च भवति। अतः त्वं सत्यं पालय, यमाय मां प्रेषय।

पिता उवाच

सत्यरक्षणार्थं त्वं यमभवनं गच्छ।

सूत्रधारः

नचिकेता यमभवनं आगतवान्। तदा यमपुर्याम् यमराजः नासीत्। तिस्रः रात्रीः नचिकेता भोजनं विना तत्र एव वासं कृतवान्। त्रिभ्यः दिनेभ्यः परं यमः यमपुरीम् आगतवान्। तस्य अमात्या भार्याश्च अवदन्, ब्राह्मणः अग्निरूपेण गृहं प्रविशति। तस्य दाहशमनार्थं, हे वैवस्वत! जलम् आनय।

आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूँश्च सर्वान्।
एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥१.१.८॥

मृत्युः उवाच

भोः ब्राह्मण, देव! भवान् मम गृहे भोजनं विना तिस्रः रात्रीः उषितवान्। भवान् नमस्कारार्हः।

भवान् मम अतिथिः, तस्माद् मम पूजां स्वीकरोतु। यस्माद् भवान् भोजनं विना तिस्रः रात्रीः यापितवान् तस्माद् एकैकां तां रात्रिं प्रति त्रीन् वरान् प्रार्थयतु।

नचिकेता उवाच

आदौ भवान् मम पितुः चिन्तां शमयतु। स प्रसन्नमनाः क्रोधरहितः भवतु। मम पिता यमलोकाद् आगतस्य मम विषये लब्धस्मृतिः भवतु। एषः मम प्रथमः वरः।

मृत्युरुवाच

अस्तु। तव पिता पूर्ववत् त्वां प्रति स्नेहसमन्वितः प्रीतिसमन्वितः भविष्यति। स सुखेन प्रसन्नमनसा रात्रौ निद्रां करिष्यति। सः मृत्युमुखाद् मम लोकात् त्वां मुक्तं दृष्ट्वा क्रोधहीनः भविष्यति।

नचिकेता उवाच

स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति।
उभे तीर्त्वाऽशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥१.१.१२॥

एवंविधस्य स्वर्गलोकस्य प्राप्त्यर्थम् अग्निविद्यां मह्यं देहि। एषः मम द्वितीयः वरः।

मृत्युरुवाच

हे नचिकेतः! अहं तुभ्यं स्वर्गसाधनम् अग्निज्ञानं वदामि। एकाग्रमनसा शृणु। सः अग्निः अनन्तलोकस्य प्राप्तिसाधनः।

सः अग्निः विराड्रूपेण जगतः आश्रयः। सः अग्निः तव बुद्धिगोचरो भवतु।

सूत्रधारः

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा।
स चापि तत्प्रत्यवदद् यथोक्तं अथास्य मृत्युः पुनरेवाह तुष्टः ॥१.१.१५॥

मृत्युरुवाच

तव योग्यतां पश्यन् अहं प्रसन्नताम् अनुभवामि। तस्माद् इदानीम् अहं तुभ्यम् अन्यदपि किञ्चिद् ददामि।

तव नाम्ना अयम् अग्निः प्रसिद्धः भविता, अपिच इमाम् अनेकरूपां रत्नमयीं मालां स्वीकुरु।

हे नचिकेतः! यां स्वर्गसाधनभूताम् अग्निविद्यां द्वितीयेन वरेण त्वं प्रार्थितवान् असि, सा मया तुभ्यं दत्ता। इदानीं तृतीयं वरं वृणु।

नचिकेता उवाच

मृतमनुष्यस्य विषये अनेके संशयाः सम्भवन्ति। केचिद् वदन्ति शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तः देहान्तरसम्बन्धी आत्मा अस्ति। अन्ये एवंरूपम् आत्मानं न स्वीकुर्वन्ति। प्रत्यक्षेण अनुमानेन वा अस्य निर्णयः न सम्भवति। अतः एतद्विद्याम् अहं भवदुपदेशेन ज्ञातुम् इच्छामि। एषः मम तृतीयः वरः।

मृत्युरुवाच

एतस्मिन् विषये देवताः अपि संशयग्रस्ताः। एषः आत्माख्यः सूक्ष्मः धर्मः न सुखेन ज्ञेयः। अतः त्वम् अन्यं वरं वृणु।

नचिकेता उवाच

एतस्मिन् विषये देवताः अपि संशयग्रस्ताः? अपिच त्वमेव कथयसि यद् एष विषयः न सुज्ञेयः इति। पुनः त्वत्तुल्यम् अन्यं वक्तारम् अहं प्राप्तुं न शक्नोमि। तस्माद् इममेव वरं मह्यं प्रयच्छ। अन्यं वरम् अहं न प्रार्थयामि।

मृत्युरुवाच

शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व बहून् पशून् हस्तिहिरण्यमश्वान्।
भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयञ्च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥१.२.२३ ॥

यदि एतेन तुल्यम् अन्यं वरं मन्यसे तमपि वृणु।

किञ्च अन्यत्, कामानां दिव्यानां मानुषाणाञ्च त्वाम् अहं कामभागिनं करोमि।

ये ये कामाः मर्त्यलोके दुर्लभाः वर्तन्ते तान् प्रार्थय। दिव्याः अप्सरसः प्रार्थय। सर्वान् भोगान् प्रार्थय। किन्तु मरणविषये प्रश्नं मा कुरु।

नचिकेता उवाच

श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् सर्वेंद्रियाणां जरयन्ति तेजः।
अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव वाहास्तव नृत्यगीते ॥१.१.२६ ॥

हे मृत्यो! एते सर्वे भोगाः अनित्याः, ते इन्द्रियाणां तेजः हरन्ति। दीर्घेण आयुषा वा किं करोमि, यतः ब्रह्मणोऽपि आयुः अल्पम् एव प्रतीयते। अहम् एतान् भोगान् नेच्छामि। अतः रथादयः नृत्यगीते च तव एव पार्श्वे तिष्ठन्तु।

मनुष्यः वित्तेन कदापि तृप्तो न भवति। भवन्तं दृष्टवतो मम किं वित्तस्य अभावः कदापि भविष्यति? यावत् त्वं यमपदे स्थितः तावद् मम मृत्युरपि न भविता। हे मृत्यो! आत्मविषयं विज्ञानं कथय। अहं नचिकेता अनित्यविषयं वरं न वृणोमि।

मृत्युरुवाच

हे नचिकेतः! त्वयि प्रसन्नोऽस्मि। त्वम् आत्मविषयिणीं विद्यां श्रोतुं मन्तुं विज्ञातुञ्च समर्थो वर्तसे। तस्मात् श्रृणु तम् आत्मानम् मया उपदिश्यमानम्।

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥१.२.१२ ॥

हे नचिकेतः! एष तव एव आत्मा। न परोक्षः विषयः। सोऽयम् आत्मा

अध्यात्मयोगेन अवबुध्यते। को नाम अध्यात्मयोगः? विषयेभ्यः मनः संहृत्य तस्य स्वात्मनि समाधानम् एव अध्यात्मयोगः। अनेन अध्यात्मयोगेन आत्मदेवं मत्वा विवेकी साधकः हर्षशोकौ अतिक्रामति।

सूत्रधारः

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिञ्च कृत्स्नम्।
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद् विमृत्युः अन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥२.३.१८॥

यमेन उक्ताम् एतां ब्रह्मविद्यां प्राप्तवतः नचिकेतसः किम् अभवत्? स मुक्तः जातः। स ब्रह्मभावं प्राप्तवान्। स धर्माधर्मरहितः अभवत्। न केवलं नचिकेता एव, अन्यः यः कोऽपि एतां विद्याम् अधिगच्छति, सोऽपि विमुक्तः भवति। नात्र कोऽपि संशयः। नात्र कोऽपि संशयः।

ॐ सह नाववतु। सह नौ भुनक्तु। सहवीर्यं करवावहै।
तेजस्वि नावधीतमस्तु। मा विद्विषावहै॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः
हरिः ॐ तत् सत्
॥ श्रीरामकृष्णार्पणमस्तु॥